

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi -2»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 1. « Hüquq münasibətləri»

B A K I - 2015

MÖVZU: Hüquq münasibətləri

PLAN:

1. Hüquq münasibətlərinin anlayışı, əlamətləri və növləri.
2. Hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər
3. Hüquq münasibətlərinin tərkibi.
4. Hüquqi faktlar hüquq münasibətlərinin əsası kimi.

ƏDƏBİYYAT:

1. V.V Lazarev, “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”, 2006
2. V.N Xraponyuk, “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”, 1998
3. M. Dəmirçiyeva, “Ailə hüququ”, 2003
4. M.Məlikov, “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”, 1997
5. Sabir Allahverdiyev, “Mülki hüquq”, 2001
6. Ə. Hacıyev, “Fəlsəfə”
7. B.A.Straşin, “Xarici ölkələrin konstitusiyaya hüququ”, 2001
8. E. Abdullayev, “İnzibati hüquq”, 2001
9. A.İsmayılov, V.Abışov, H.Eyvazov “İnzibati hüquq”, 2004

GİRİŞ

Cəmiyyətdə insanlar öz tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif münasibətlərə girirlər. Həmin bu münasibətlərə ictimai münasibətlər deyilir. İctimai münasibətlərin bir növü olan hüquq münasibətləri müxtəlif əlaqələr nəticəsində yaranır. Hüquq münasibətləri özünə xas səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlərə, hüquq münasibətlərinin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi, onun subyektlərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrə malik olması, onun dövlət tərəfindən təmin olunması və zəruri hallarda dövlət məcburetməsi ilə qorunması aiddir.

Hüquq münasibəti hüquqi normalar əsasında qurulan faktiki ictimai münasibət formasıdır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün ictimai münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınmır. Hüquq münasibətləri müxtəlif əsaslara görə təsnif edilir. Onlar hüquq sahələri üzrə fərqlənilir.

SUAL 1. Hüquq münasibətlərinin anlayışı, əlamətləri və növləri.

Cəmiyyətdə insanlar müxtəlif sosial normalarla nizama salınan cürbəcür münasibətlərdə iştirak edir. Hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlər hüquq münasibətlərini, əxlaq normalarına əsaslanan münasibətlər əxlaq münasibətlərini təşkil edir və s.

«Münasibət» sözü Azərbaycan dilində dildə müxtəlif mənalarda işlənir. Məsələn; insanların təbiətə, başqalarına, cismani obyektlərə münasibətləri və s. Nəzərə almaq lazımdır ki, istənilən münasibət əlaqə deməkdir. Burada əlaqə rabitə mənasında deyil. İstənilən əlaqəni isə münasibət hesab etmək olmaz. Əlaqənin münasibət olması üçün aşağıdakı şərtlər tələb olunur:

1. Əlaqə qarşılıqlı olmalıdır;
2. Əlaqə təsadüfi deyil, davamlı olmalıdır.

Əgər münasibət qarşılıqlı və davamlıdırsa, o, hüquqi münasibətdir. Münasibətin hüquq münasibəti olması üçün mənafe olmalıdır. Bəs nədən bilmək olar ki, mənafe var, hüquq mənafe qəbul edirmi? Pozitivistlərə görə bunu hüququ bilməklə olar. Normativist və pozitivistlərə görə hüquq münasibətləri hüquq normaları ilə tənzimlənən (nizamlanan), münasibətlərdir. Bu yanlış deyil, amma bu cür qavrasaq, adət hüququnu anlaya bilməyəcəyik və bir çox şeyləri bilməkdən məhrum olacağıq.

Əgər hüququ mövcud və tələb olunan qayda arasında kompromis kimi qəbul etsək, «hüquq münasibətlərinin hüquq normaları ilə tənzimlənməsi» ifadəsi özünü doğruldur.

Tələb olunan qayda → norma.

↓

↓

Mövcud qayda → münasibət.

Bu təqdimatda yanlışlıq yoxdur, lakin natamamdır. Çünki adət hüququ bunu qəbul etmir. Adətdə norma və münasibət vəhdət təşkil edir. Məs; bizdə Ramazanda

toy etmək qadağandır. Bunu kimin yaratması məlum deyil, amma burada təzad, ziddiyyət yaranmır. Lakin tədricən təzad yarana bilər. Təfəkkürdə tədricən fikir formalaşır ki, mən buna niyə riayət etməliyəm. Bax, bu zaman mövcud və tələb olunan qayda arasında ziddiyyət üzə çıxır. Deməli, hüquq münasibətlərinin belə təqdimatı yanlış deyil, sadəcə olaraq, burada adət, prinsiplər, doktrina kənarda qalır.

Əgər hər hansı bir norma real gerçəklikdə yoxdursa, heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Ona görə Alman hüquqşünası Erlix hüququ canlı və cansız hüquqa bölüb. Pozitivistlər hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirmək üçün hüquq münasibətlərini dövlət məcburetməsi ilə əlaqələndirirlər. Yəni ictimai münasibətlər dövlət məcburetməsi ilə əlaqəlidirsə, hüquq münasibəti sayılır.

Hüquq münasibətlərini hüquq normalarına nisbətdə geniş və dair mənada, yəni iki aspektdə nəzərdən keçirmək olar. Geniş mənada hüquq münasibəti adı altında qanundan əvvəl obyektiv meydana gələn xüsusi sosial qarşılıqlı fəaliyyət forması anlaşılır. Onun iştirakçıları qarşılıqlı, müvafiq hüquq və vəzifələrə malik olurlar, bu zaman onları dövlətin qadağan etmədiyi xüsusi qaydada, öz tələbatlarının və maraqlarının ödənməsi məqsədilə realizə edirlər. Dar mənada isə «hüquq münasibəti» sözü hüquq normasının nizamladığı sosial münasibətin növlərindən biri kimi anlaşılır. Bu zaman onun iştirakçıları qarşılıqlı, müvafiq hüquq və vəzifələrə malik olub, dövlət tərəfindən təmin və mühafizə edilən xüsusi qaydada öz tələbat və maraqlarının ödənməsi məqsədilə onları realizə edirlər.

Hüquq normaları əsasında yaranan hüquq münasibətləri öz təməlində hüquqi fakta (faktik tərkibə) malik olurlar. Onlar hüquq normalarında olub, ümumi xarakter daşıyan, dövlətin təminat verdiyi və mühafizə etdiyi dövlət iradəsini gerçəkləşdirirlər. Onların xüsusi iradəli xarakteri isə aşağıdakılarda ifadə olunur: a) dövlət iradəsi hüquq münasibətinin subyektindən asılı olmayaraq hüquq normalarında ifadə olunur; b) hüquq münasibətində fərdin iradəsi onun əmələ gəlməsində, dəyişməsində və xitam olunmasında üzə çıxır. Bu halda dövlət bu növ hüquq münasibətinin tam realizəsi üçün lazımi şəraitlər (iqtisadi, siyasi, təşkilati və s.) yaradılır. Əgər səlahiyyətinin, yaxud hüquq münasibətinə girən mükəlləfiyyətli şəxsin azadlıq meyarı pozurdusa, dövlət onları təmin etməkdən ötrü məcburetmə tədbirləri görür.

Geniş mənada hüquq münasibətlərini dövlətin iştirakı olmadan iştirakçıların özləri təmin edirlər.

Hüquq münasibətləri hüquq normalarına əsaslanan elə ictimai münasibətlərdir ki, onların iştirakçıları dövlət tərəfindən təmin edilən subyektiv hüquqları həyata keçirir və hüquqi vəzifələri icra edirlər.

İctimai münasibətlərin digər növlərində olduğu kimi, hüquq münasibətləri də müxtəlif subyektlər — dövlət, dövlət təşkilatları, vətəndaşlar və ictimai təşkilatlar arasında əlaqələri təşkil edir. Lakin digər əlaqələrdən fərqli olaraq bu əlaqə hüquqi xarakter daşıyır, hüquq normalarına əsaslandığına görə hüquqi əlaqə hesab edilir. Hüquq ictimai münasibətlərə təsir edərək insanlar arasındakı faktiki ictimai əlaqələrə hüquqi forma verir. Bu mənada hüquq münasibətləri real əlaqələrin hüquqi ifadəsidir.

Hüquq münasibətləri digər ictimai normalarla (əxlaq və adət normaları və s.) nizama salınan ictimai münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir.

Hər şeydən əvvəl hüquq münasibətləri hüquq normaları ilə sıx əlaqədardır. Hüquq normaları və hüquq münasibətləri bütöv bir tam təşkil edir. İctimai həyatda yalnız hüquq normaları ilə nəzərdə tutulan hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Deməli, hüquq münasibətləri hüquq normalarının ictimai həyatda realizə olunması formalarından biridir.

Hüquq münasibətlərinin hüquq normaları ilə əlaqəsi belə bir cəhətdə də özünü göstərir ki, hüquq münasibətlərinin iştirakçıları bir qayda olaraq subyektiv hüquqlara və hüquqi vəzifələrə malik olurlar. Yalnız belə vəziyyətdə onlar bu və ya digər hüquq münasibətlərinə daxil ola bilərlər. Hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquq və vəzifələri bir-birinə uyğun gəlir. Vəzifə daşıyan tərəfin davranışı digər tərəfin qanuni tələblərinə uyğun olmalıdır, bunsuz hüquq münasibətlərini təsəvvür etmək çətindir. Subyektiv hüquqların həyata keçirilməsi və hüquqi vəzifələr daşıma hüquqi əlaqə, yəni hüququn subyektləri arasında hüquq münasibətləri yaradır.

Hüquq münasibətlərini fərqləndirən cəhət ondan ibarətdir ki, o, həmişə dövlət məcburiyyətinin tətbiqi ilə təmin oluna bilər. Dövlətin özü vətəndaşlarının hüquqlarının və qanuni mənafeyinin əsas təminatçısı olmaqla, onların hüquq və azadlıqlarını mühafizə edir. Lakin cəmiyyətdə dövlət məcburiyyətindən yalnız

vətəndaşların və hüququn bütün subyektlərinin mənafeyi açıqcasına pozulduğu hallarda istifadə olunur. Əksər hallarda hüququn subyektləri öz vəzifələrini könüllü surətdə yerinə yetirirlər. Hüquq münasibətləri əsasən onların daxili mütəşəkkilliyi, dövlət, cəmiyyət və xalq qarşısında məsuliyyət hissi ilə təmin olunur.

Hüquq münasibətləri hüquq normalarını realizə etdiyinə və onların tələbinə uyğun olaraq meydana gəldiyinə görə həmişə iradəvi xarakter daşıyır. Əvvəla, ona görə ki, hüquq münasibətləri iradəvi xarakter daşıyır və xalqın qanuniləşdirilmiş iradəsinin həyata keçirilməsinə yönəlir, ikincisi isə hüquq münasibətlərinin meydana gəlməsi bu münasibətlərin konkret iştirakçılarının iradə ifadəsi ilə əlaqədardır.

Hüquq münasibətləri hər şeydən əvvəl subyektiv hüquqların, yəni şəxsə mənsub olan hüquqların həyata keçirilməsi formasıdır. Bu mənada hüquq münasibətləri yalnız şəxsin öz hüquqlarını həyata keçirmək arzusu nəticəsində meydana gələ bilər. Ona görə də iradə ifadəsinin azadlığı hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətini təşkil edir. Hüquq münasibətləri iştirakçılarının bərabərliyi və onların hüquq normaları ilə müəyyən edilmiş iradə ifadəsinin azadlığı vətəndaşların faktiki bərabərliyinə və onların iradə ifadəsi azadlığının real olaraq təmin edilməsinə arxalanır.

Hər iki növ hüquq münasibətinə aşağıdakı ümumi əlamətləri aid etmək olar:

1) ideoloji əlamət, çünki onların yaranması, dəyişməsi və xitamı insanların təfəkküründən ilk növbədə hüquqidərketmə sferasından keçir;

2) iradəvi əlamət, çünki hüquq münasibətləri həmişə tərəflərin, yaxud tərəflərdən birinin iradəsinin ifadəsidir;

3) ikitərəflilik, yəni iştirakçılar arasında həmişə onların subyektiv hüquqları və hüquqi vəzifələri vasitəsilə əlaqə olur;

4) tərəflərin münasibətlərinə qarşılıqlı xarakterikdir, çünki bu münasibətlər qarşılıqlı hüquqlarda və vəzifələrdə ifadə olunurlar;

5) hüquq münasibətində tərəflərin fərqləndirici xüsusiyyəti kimi hüquq subyektivliyinə malik olması;

6) tərəflərin konkret davranışını müəyyənləşdirməsindən və ictimai iradəni formalaşdıraraq, yaxud müəyyənləşdirərək, ictimai praktikaya nizam və qayda elementi daxil etməsindən irəli gələn hüquq münasibətlərinin tənzimləyici rolu.

Hüquq normaları ilə əlaqədə və onların əsasında meydana gələn hüquq münasibətləri həyatda çoxdur. Onlar hüquq münasibətinin tərəfi (subyekt) üzərində konkret subyektiv hüquqlar və vəzifələrin qoyulması ilə hüquq normalarındakı (obyektiv hüquqda) ümumi göstərişlərinə keçid vasitəsi olur.

Belə qəbul edilmişdir ki, hüquq norması əsasında meydana gələn hüquq münasibətləri hüquq sistemində və ictimai münasibətlərin dövlət-hüquqi tənzimləmə mexanizmində aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirirlər:

1) konkret situasiyalarda konkret hüquq normasının qüvvəsinin təsiri altına düşən subyektlərin dairəsini müəyyənləşdirirlər;

2) abstrakt, ümumi xarakter daşıyan hüquq normalarının konkretləşdirilməsi yolu ilə konkret subyektlərin davranışını fərdiləşdirirlər;

3) bir qayda olaraq, zərurət olduqda subyektiv hüquqların və hüquqi vəzifələrin müdafiəsinin hüquqi vasitələrinin hərəkətə gətirilməsinin zəruri şərti kimi çıxış edirlər.

Hüquq münasibətləri formasında olan hüquqi əlaqələr konkret və ümumi xarakter daşıya bilər. Konkret hüquq münasibətləri hüquq və vəzifələri konkret müəyyən edilən iştirakçılar arasındakı hüquqi əlaqədir. Bu, əsasən ayrı-ayrı hüquq sahələrinin — mülki hüquq, ailə hüququ, əmək hüququ və s. normalarına münasibətləri, valideynlər və uşaqlar arasındakı hüquq münasibətləri və s. Ümumi hüquq münasibətləri və yaxud ədəbiyyatda adlandırıldığı kimi «davam edən», «ümuminizamlayıcı» hüquq münasibətləri başlıca olaraq mühüm, əsas münasibətləri nizama salan konstitusiya normalarına əsaslanır. Məsələn, qanunverici və icraedici orqanlar arasında hüquq münasibətləri, habelə vətəndaşlar tərəfindən özlərinin siyasi hüquqları və azadlıqlarının həyata keçirilməsi prosesində meydana gələn hüquq münasibətləri ümumi hüquq münasibətlərinə aiddir. Ümumi hüquq münasibətləri sözün geniş mənasında hüquq münasibətləridir. Konkret hüquq münasibətlərinə (sözün dar mənasında hüquq münasibətlərinə) nisbətə ümumi hüquq münasibətləri

aparıcı rol oynayır, çünki hüququn aparıcı sahəsi olan dövlət hüququnun normalarına əsaslanır.

Ümumi hüquq münasibətlərində tərəflərdən biri qismində dövlət özü çıxış edir. Cəmiyyətdə dövlət vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələrini möhkəmləndirir, vətəndaşlar qarşısında onların hüquq və vəzifələrinin tək cə möhkəmləndirilməsi sahəsində deyil, həm də bu hüquqların təmin edilməsi və mühafizə olunması üzrə müəyyən vəzifələr daşıyır. Dövlət və vətəndaşlar arasındakı belə münasibətlər və buna bənzər digər münasibətlər ümumi hüquq münasibətləri olub nisbətən uzun zaman davam edir.

Hüquq münasibətlərinin növlərini təsnifat əsasında, yaxud əlamətindən asılı olaraq fərqləndirirlər. Sahə aidiyyətinə görə konstitusion, yaxud dövlət-hüquqi, mülki, mülki-prosessual, cinayət, cinayət-prosessual, cəza-icra, inzibati və digər hüquq münasibətləri seçilirlər. Hüquq münasibətləri sahələr üzrə fərqləndirilərkən onların maddi və prosesual hüquq münasibətlərinə bölünməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Maddi hüquq münasibətləri maddi hüquq normaları əsasında yaranırlar və ictimai münasibətləri birbaşa tənzimləyirlər. Onlar bir növ subyektlərə hüquq və azadlıqlar verməklə onların üzərinə köçürlər. Prosesual hüquq münasibətləri prosesual normalar əsasında yaranırlar və təşkilati, idarəedici xarakter daşıyırlar, yəni subyektin hüquq və vəzifələrinin realizasiyası prosedurasını nəzərdə tuturlar.

Hüququn başlıca funksiyalarına uyğun olaraq tənzimləyici və mühafizəedici hüquq münasibətləri də fərqlənirlər. Tənzimləyici hüquq münasibətləri müəyyən qaydanı möhkəmləndirən, cəmiyyətdə hüquqi qayda yaranan tənzimləyici hüquq normalarının realizəsinin nəticəsidir, yəni o nəticələrin ki, onlara görə hüquq normaları qəbul edilir. Hüquq normalarının göstərişlərindən geriçəkilmə münasibətləri — hüquqpozma, yaxud hüquqa neytral olan, sadəcə məişət münasibətidir. Mühafizəedici hüquq münasibətləri hüquq subyektlərinin hüquqazidd davranışa dövlət və cəmiyyətin reaksiyası kimi yaranırlar. Onlar cəmiyyətdə mövcud normal münasibət qaydasının müdafiəsinə və hüquqpozucusunun cəzalandırılmasına xidmət edirlər. Mühafizəedici hüquq münasibətləri çərçivəsində cinayətkar cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur, məhkum olunmuş cəzasını çəkir, cavabdeh öz fəaliyyəti,

yaxud fəaliyyətsizliyi ilə dəymiş maddi zərəri ödəyir və s. Cinayət hüququnun əksər normaları mühafizəedicidir. Mühafizəedici hüquq münasibətləri hüququn digər sahələrində də yaranırlar.

Tənzimləyici hüquq münasibətlərinin iki növü vardır: fəal və passiv. Birinci növ hüququn dinamik funksiyasını ifadə edir və vəzifəqoyucu normalar əsasında təşəkkül tapır. İkinci növ hüququn statistik funksiyasını ifadə edir, qadağanedici və bəzi səlahiyyətverici hüquq normaları əsasında təşəkkül tapır. Hüquq ədəbiyyatında hüquq münasibətlərinin mütləq və nisbiyə bölünməsi də mövcuddur. Bu təsnifatın əsasında hüquq münasibəti subyektlərinin fərdiləşməsi durur. Nisbi hüquq münasibətlərində hər iki tərəf - səlahiyyətli şəxslər də, vəzifə daşıyanlar da (məsələn, alqı-satqı hüquq münasibətlərində alıcı və satıcı) dəqiq müəyyənləşmişdir.

Mütləq hüquq münasibətlərində dəqiq, yalnız bir tərəf — subyektiv hüququn daşıyıcısı müəyyənləşir, mükəlləfiyyətli isə bütün başqa şəxslər - «hər bir istənilən» olur. Hesab olunur ki, bu cür hüquq münasibətlərinə mülkiyyət münasibəti, müəlliflik və patent münasibətləri aiddir.

Hüquq münasibətləri iştirakçıları vəzifələrinin xarakterinə görə də bir-birindən fərqlənir. Bunlar, aktiv və ya passiv hüquq münasibətləridir. Aktiv hüquq münasibətlərində borclu tərəf digər tərəfin qanuni tələblərinə müvafiq olaraq müəyyən hərəkətləri etməlidir. Qarşı tərəfin hüquqi isə vəzifənin icrasını tələb etməkdən ibarətdir. Passiv hüquq münasibətlərində borclu tərəf digər tərəfin subyektiv hüquqlarını pozan müəyyən hərəkətlərin edilməsindən çəkinməlidir.

Hüquq münasibətinin iştirakçıları arasında hüquq və vəzifələrin bölgüsündən asılı olaraq sadə və mürəkkəb hüquq münasibətlərini fərqləndirmək olar. Mürəkkəb hüquq münasibətlərində tərəflər həm hüquq, həm də vəzifələrə malikdirlər. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi əsasında yaranan hüquq münasibətlərində satıcı öz əmlakı üzərində sərəncam vermək, müəyyən məbləği almaq hüququna malik olub, həmçinin müəyyən edilmiş müddətdə və keyfiyyətdə müqavilə obyektini alıcıya vermək vəzifəsini daşıyır. Alıcı da öz növbəsində müəyyən edilmiş müddətdə şeyin ona verilməsini tələb etmək hüququna malik olmaqla bərabər, müqavilə ilə müəyyən edilmiş qiyməti ödəmək vəzifəsini daşıyır.

Sadə hüquq münasibətləri onunla xarakterizə olunur ki, burada tərəflərdən biri subyektiv hüquqa, digəri isə vəzifəyə malikdir. Borc müqaviləsi əsasında yaranan hüquq münasibətləri buna misal göstərilə bilər.

Sual 2. Hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər

İnsanlar müxtəlif sosial normalarla nizama salınan cürbəcür münasibətlərdə iştirak edir. Məsələn: hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlər hüquq münasibətlərini, əxlaq normaları ilə tənzimlənən münasibətlər əxlaq münasibətlərini, siyasi normalarla tənzimlənən münasibətlər siyasi münasibətləri əmələ gətirir. Bu münasibətlər həm tənzimlədiyi proseslərə, həm subyektlərinə, həm tərkibinə, həm də quruluşuna görə fərqlənirlər. Bunlardan hüquq münasibətləri xüsusilə fərqlənir. Hüquq münasibətləri bir çox xüsusiyyətlərinə görə digər ictimai münasibətlərdən fərqlənir. Hüquq münasibətlərinin əlaqələri qarşılıqlı və davamlıdır. Hüquq münasibətləri insanlar arasında o münasibətləri tənzimləyir ki, onlar hüquq normaları ilə müəyyən edilir. Hüquq münasibətləri hüquq normaları ilə tənzimləndiyinə görə onlarla sıx əlaqədədir. Hüquq normaları və hüquq münasibətləri birlikdə bütövlük təşkil edirlər. İctimai həyatda hüquq münasibətləri yalnız hüquq normaları ilə əmələ gəlir. Ən əsas fərqlərdən biri də elə budur. Yəni, digər ictimai münasibətlər olan əxlaq maddi istehsal, sosial, siyasi və başqa münasibətin özünəməxsus normaları ilə tənzimlənir. İctimai həyatda hüquq normaları hüquq münasibəti vasitəsi ilə ifadə olunurlar. Hüquq münasibətlərinin digər xüsusiyyəti odur ki, münasibət iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələri vardır. İştirakçılar yalnız bu hüquq və vəzifələrə malik olduqda hüquq münasibətlərinə daxil ola bilərlər. Bu hüquq və vəzifələr bir-birinə uyğun gəlirlər. Münasibətdə bir tərəfin hüququ digərinin vəzifəsinə uyğun gəlir. Bu iştirakçıların öz hüquqlarını həyata keçirməsi və vəzifə daşması hüquq münasibətini yaradır. İctimai həyatda insanlar müxtəlif münasibətlərə - ailə, əmlak, dostluq, məhəbbət, həmçinin müxtəlif dövlət və qeyri dövlət təşkilatlarında üzvlüklə bağlı münasibətlərə daxil olurlar. Bu münasibətlərdən görünür ki, heç də bütün bu münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənmir, nizama

salınmır. Hüquq münasibətlərinin subyektləri hüquq normalarında təsbit edilmiş hüquq və vəzifələrə malik olurlar, subyektlərin davranışı həmin hüquq və vəzifələrə uyğun şəkildə qurulur. Əgər hüquq münasibətlərinin bir subyektinin hər hansı hüququ varsa, o birinin isə üzərinə müəyyən hüquqi vəzifə düşür. Bu haqda Karl Marksın “Hüquqsuz vəzifə olmadığı kimi, vəzifəsiz hüquq yoxdur.” sözləri bu fikri daha dəqiq ifadə edir.

Hüquq münasibətləri şüurlu-iradəvi mahiyyətə malikdir. İqtisadi münasibətlərdən fərqli olaraq hüquq münasibətləri fərdi iradəvi mahiyyət daşıyır. Hüquq münasibətləri insanların şüurlu fəaliyyətinin məhsulu olaraq hüquq normaları əsasında yaranırlar. Həmçinin hüquq münasibətlərinin subyektləri hüquq normalarında göstərilmiş hüquq və vəzifələrini şüurlu surətdə öz hərəkətləri ilə həyata keçirirlər.

Hüquq münasibətlərini fərqləndirən digər cəhətdən biri onun həmişə dövlət məcburiyyətinin tətbiqi ilə təmin oluna bilməsidir. Dövlət vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatçısı olmaqla yanaşı, onların hüquq və azadlıqlarını mühafizə edir. Hüquq münasibətlərində dövlət məcburiyyətinin tətbiqi müəyyən hallarda baş verir. Dövlət məcburiyyətindən yalnız vətəndaşların və bütün hüquq subyektlərinin mənafeyi pozulduğu halda istifadə edilir. Hüquq münasibətləri dövlət tərəfindən təmin edilir.

Hüquq münasibətləri həmişə iradəvi xarakter daşıyır. Xalqın iradəsinin həyata keçirilməsinə yönəlir. Hüquq münasibətlərinin yaranması münasibət subyektlərinin iradəsinin ifadəsi ilə əlaqədardır. Hüquq münasibətləri şəxsin hüquqlarının həyata keçirilməsinə formasıdır. Hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindən biri də subyektlərin iradə ifadəsinin azadlığıdır.

Hüquq münasibətləri müxtəlif əlamətlərə malikdir. Bunlara ideoloji, iradəsi, ikitərəflilik, hüquq subyektivliyi və s. əlamətlər aiddir. İradəvi əlamətdə hüquq münasibətinin tərəflərinin, yaxud da bir tərəfinin iradəsi ifadə olunur. İkitərəflilik əlamətində tərəflər arasında əlaqə onların hüquqları və vəzifələri vasitəsi ilə olur. İctimai həyatda hüquq normaları ilə bir çox hüquq münasibətləri yaranır. Hüquq münasibətlərinin bir qismində dövlət tərəflərdən biri kimi çıxış edir. Digər ictimai

münasibətlərdə isə dövlət çıxış edə də bilər, etməyə də bilər. Hüquq münasibətlərinin müəyyən tərkib hissəsi və quruluşu vardır ki, bunlar birlikdə hüquq münasibətlərinin ümumi anlayışını əmələ gətirirlər. Hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də hüquq münasibəti subyektlərinin müəyyən hüquq və vəzifələrə malik olmalarıdır. Əsas bu subyektlər iki tərəfdən ibarət olur. Məsələn: alqı-satqıda alıcı və satıcı, istintaqda müstəntiq və şahid. Öz tərkibinə görə hüquq münasibətlərinin subyektləri fərdi və kollektiv növlərə bölünə bilər. Hüquq münasibətinin subyektli olmaq üçün ilk növbədə hüquq subyektli olmaq lazımdır. Hüquq subyektivliyi isə şəxsin özəl xüsusiyyətidir, hüquqi vəziyyətidir. O, özündə 3 elementi birləşdirir.

1. Hüquq qabiliyyəti – hüquq və vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti
2. Fəaliyyət qabiliyyəti – öz fəaliyyəti ilə hüquq və vəzifələr əldə etmək qabiliyyəti
3. Delik qabiliyyəti – hərəkətlərinə görə hüquqi məsuliyyət daşıma qabiliyyəti.

Hüquq münasibətləri ilə digər ictimai münasibətlərin fərqi onların subyektlərində daha çox nəzərə çarpır. Hüquq münasibətlərinin subyektli dedikdə hüquq normalarına müvafiq olaraq subyektiv hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan ayrı-ayrı fərdlər və təşkilatlar başa düşülür. Bu subyektlərə özəllik verən onların hüquqiliyidir. Ancaq bu fərdlər və təşkilatlar digər münasibətlərə də daxil ola bilərlər. Hüquq münasibətlərinin subyektli olmaq üçün müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması onlara spesifik xüsusiyyətlər verir. Məsələn: azyaşlı uşaqlar, ruhi xəstələr, ləğv olunmuş təşkilatlar hüquq münasibətlərində iştirak edə bilməzlər. Hüquq münasibətləri digər münasibətlərdən daha çox subyektlərinə görə fərqlənir. Hüquq münasibətlərinin iştirakçıları kimi hüququn subyektləri hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Hüquq qabiliyyəti dedikdə şəxsin dövlət tərəfindən müəyyən edilən hüquq və vəzifələrə malik olma qabiliyyəti başa düşülür. Fəaliyyət qabiliyyəti isə şəxsin öz hərəkətləri nəticəsində əldə etdiyi hüquq və vəzifələr başa düşülür.

Hüquq münasibətlərinin subyektləri ilə əxlaq münasibətlərinin, maddi istehsal münasibətlərinin, siyasi münasibətlərin, iqtisadi münasibətlərin subyektləri bir-birindən daxil olduqları münasibətlərə görə fərqlənirlər. Məsələn, əxlaq münasibətlərinin subyektlərinə nəzər yetirsək görürük ki, onun subyektləri hamı ola bilər. Çünki istər azyaşlılar, istərsə də böyüklər münasibətlərə daxil olarkən müəyyən davranış qaydalarına riayət edirlər. Bu davranış qaydalarını isə əxlaq normaları yaradırlar. Hüquq münasibətlərinin subyektləri isə müəyyən hüquq və vəzifələrə malik olurlar. Bu hüquq və vəzifələr hüquq normaları əsasında yaranırlar. Əxlaq münasibətlərinin subyektli olmaq üçün müəyyən vaxt, yaş həddi qoyulmamışdır. Ancaq hüquq münasibətlərində hüquq normaları üzrə vətəndaşların hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti müxtəlif vaxtlarda başlayır. Məsələn, mülki hüquqda vətəndaşın hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinin başlama vaxtları fərqlidir. Hüquq qabiliyyəti vətəndaşda doğum anında, fəaliyyət qabiliyyəti isə 14 yaşından məhdud formada, 18 yaşından isə tam yaranır. Hüquq münasibətlərinin subyektlərinin fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə qaydasında məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, yetkinlik yaşına çatmış şəxs narkotik vasitələrə, alkoqolizmə qurşanıbsa və bu hərəkətlər onun ailə ağırlaşdırırsa şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılır. Əgər şəxsin bu hərəkətləri ailə vəziyyətini ağırlaşdırmırsa, onda şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmır. Şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti yenidən bərpa oluna bilər. Fəaliyyət qabiliyyəti həmçinin ruhi xəstəliklə əlaqədar olaraq xitam oluna bilər.

Hüquq münasibətlərinə vətəndaşlar adətən hər hansı bir iş ilə əlaqədar olaraq daxil olurlar, münasibət subyektinə çevrilirlər. Ancaq əmək münasibətlərinə diqqət yetirsək onun subyektləri gündəlik bu münasibətlərə daxil olurlar. Çünki öz ehtiyacını təmin etmək üçün insan işləməlidir, yəni əmək münasibətlərinə daxil olmalıdır.

Hüquq münasibətləri müəyyən məzmunu malikdir və hüquq münasibətlərinin məzmunu dedikdə münasibət subyektlərinin subyektiv hüquq və hüquqi vəzifələri başa düşülür. Hüquq münasibətlərində tərəf iştirak edə bilər. Konkret hüquq münasibətlərində bu tərəflərin hər birində bir neçə subyekt çıxış edə bilər. İstənilən tərəfin subyektləri arasındakı münasibətlər subyektiv hüquqları və hüquqi vəzifələr

vasitəsi ilə həyat keçirilir. Bəzən hüquq münasibətlərində tərəflərdən biri yalnız hüquqlar həyat keçirir, digər tərəf isə yalnız vəzifələr daşıyır. Əksər hüquq münasibətlərində tərəflərin hər ikisi hüquqlara və vəzifələrə malik olurlar. Konkret hüquq münasibətlərinin subyektlərinin subyektiv hüquqları və vəzifələri qarşılıqlı əlaqədə olur.

Hüquq münasibətlərinin digər xüsusiyyəti subyektin birinin davranışının digər subyektin tələblərinə uyğun olmasıdır. Yəni hüquqi vəzifələr daşıyan şəxs səlahiyyətli şəxsin ondan tələb etdiyi hərəkətləri yerinə yetirməyə borcludur. Buradan göründüyü kimi hüquq münasibətlərinin subyektləri bir-bir ilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə əlaqəli fəaliyyət göstərirlər. Hüquq münasibətlərinə daxil olan subyektlərin bu münasibətlərə girməkdə məqsədləri olur. Məsələn, onlar əmlaka hüquq əldə etmək, hər hansı hərəkətləri etmək və yaxud bunları etməkdən çəkinmək məqsədi ilə hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Hüquq münasibətləri subyektlərin qanun marağı ilə əlaqədardır. Bu marağın məzmununu maddi, mənəvi və digər ictimai sərvətlər təşkil edir.

Hüquq münasibətlərinin digər fərqli cəhəti onların obyektlərindədir. Yuxarıda göstərdiyimiz maddi və qeyri maddi nemətlər, həmçinin müəyyən hərəkəti etmək və ya hərəkətdən çəkinmək hüquq münasibətlərinin obyektini təşkil edir. Hüquq münasibətlərinin obyektləri arasında insanların hərəkətləri, davranışları xüsusi yer tutur.

Hüquq münasibətləri maddi münasibətlərin əsasında meydana gəlir, dəyişilir və xitam olunur. Hüquq normasında olan və hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunmasının əsasını təşkil edən həyati hallar da hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətlərindəndir. Bu həyati hallar hüquqi faktlar adlandırılır. Hüquqi faktlar hüquqi nəticələrinə görə aşağıdakı kimi təsnif olunur. Hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olan faktlar, hüquq münasibətlərinin dəyişdirilməsinə səbəb olan hüquqi faktlar və hüquq münasibətlərinin xitam edilməsinə səbəb olan hüquqi faktlar. Hüquqi faktlar hüquq normalarının göstərişləri əsasında subyektlər arasında münasibətləri yaradır. Hüquq münasibətlərinin

yanmasına, dəyişməsinə və xitam olunmasına səbəb olan hüquqi faktların şəxslərin iradə ifadəsi ilə əlaqəsinə görə iki növə bölünür: hadisə və hərəkət.

Dövlət cəmiyyəti hüquq münasibətləri ilə bağlayır və birləşdirir. Hüquq münasibətləri mürəkkəb xarakterə malik olan çoxtərəfli hadisədir.

Hüquq münasibətlərinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də , hər şeydən öncə hüquqla üzvi surətdə bağlılığıdır. Hüquqla əlaqəsi olmayan hüquq münasibətindən söhbət gedə bilməz. Əgər hüquq və hüquq norması yoxdursa, hüquq münasibətləri də yoxdur. Hüquq münasibətləri hüquqdan ayrı və ondan asılı olmadan mövcud ola bilməz. Hüquq ictimai münasibətlərin xüsusi, rəsmi və dövlət tənzimləyicisidir. Hüquq, hüquq münasibətləri vasitəsilə öz məqsədinə çatır və nail olur. Hüquq münasibətləri vasitəsilə hüququn real qüvvə və səmərəli alət olması müəyyənləşdirilir, ifadə edilir. Hüquq münasibəti ictimai münasibətin hüquqla tənzim olunma vasitəsidir. Vətəndaşlar, təşkilatlar, idarələr və müəssisələr öz tələbatlarını ödəmək üçün müxtəlif ictimai münasibətlərə daxil olurlar və bu münasibətlərdən hansılar ki, hüquqla tənzimlənir onlar hüquq münasibəti adlanırlar. Hüquq münasibətinin yaranmasına hüquq səbəb olur. Hüquq münasibətləri tək-cə hüququn yox , hüquqla tənzimləmənin nəticəsidir. Əslində baxsaq görərik ki, hüquq münasibətinin yaranmasına səbəb ola bilməz. Hüququn öz-özünə mövcud olması ilə heç vaxt hüquq münasibəti yaranma bilməz. Mütləq müvafiq ictimai münasibətin hüquqla tənzimlənməsi lazımdır. Hüquq münasibəti hüquqla tənzimlənen real-faktiki münasibətin formasıdır. Beləliklə, hüquq münasibətlərinin aşağıdakı xüsusiyyətləri diqqəti daha çox cəlb edir:

- 1) İctimai münasibətlərin hüquqla tənzim olunması kimi
- 2) Hüquqla tənzimləmənin nəticəsi kimi
- 3) Faktiki və real münasibətin forması kimi

Hüquq münasibətinə verilən anlayışdan məlum olur ki, hüquq ictimai münasibətləri tənzim edir. O, istənilən ictimai münasibəti tənzimləyir.

Hüquq münasibəti ideoloji münasibətdir. O, cəmiyyətin iqtisadi bazisi üzərində yüksələn hüquq elementlərindən biri kimi çıxış edir. Hüquq münasibəti həmçinin hüquq normaları ilə tənzimlənen ictimai münasibətlərin forması kimi çıxış edir.

Hüquq münasibəti bazis münasibətinin hüquqi formasıdır, yəni ideoloji münasibətdir. Bazis münasibəti dedikdə, hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibət başa düşülür.

Hüquq münasibətinə forma və məzmunun vəhdətindən ibarət kateqoriya kimi baxsaq görürük ki, bu kateqoriya həm bazis münasibətini, həm də ideoloji münasibəti əhatə edir. Hüquq münasibəti hüquq norması ilə tənzimlənən faktiki-real münasibətin özüdür.

Hüquq münasibəti iki mənada işlənir:

- 1) Məhdud mənada
- 2) Geniş mənada

Məhdud mənada hüquq münasibəti faktiki-real münasibətlərin hüquqi formasıdır. Geniş mənada hüquq münasibəti isə bazis münasibətilə ideoloji münasibətin vəhdətini təşkil edir.

Hüquq münasibətləri mürəkkəb xarakterə malikdirlər. Hüquq münasibətləri bütün hallarda hüquq normaları ilə bağlı olur. Əgər ictimai münasibətlərdən hansısa hüquq normaları ilə tənzimlənirsə o, hüquq münasibətləridir. Əgər hüquq norması yoxdursa, onda hüquq münasibəti də olmur. Hüquq münasibətinin iradəvi xarakterə malik olması onun ideoloji münasibətin bir növü olması ilə izah olunur. İdeoloji münasibətlər həmişə iradəvi xarakter daşıyır. Hüquq münasibəti də ideoloji münasibətin növü kimi, insan şüur və düşüncəsindən keçərək, iradəvi xarakter daşıyır. Əgər hüquq münasibətində dövlətin iradəsi ifadə edilmişsə, bu münasibətlər obyektiv və ya geniş mənada iradəvi xarakterə malik olan hüquq münasibətləri adlanır. Hüquq normaları hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələri üçün məcburi qüvvəyə malikdir. Hüquq münasibətlərində dövlətin iradəsi ifadə olunur və dövlət iradəsi hüquq münasibətlərinin subyektlərinin iradəsindən asılı deyil. Karl Marks hüquq münasibətlərinin iradəvi xarakterə malik olması barədə demişdir: “Hüquq münasibətləri elə iradəvi münasibətlərdir ki, burada iqtisadi münasibətlər ifadə olunur”.

Hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi və ya başlanğıcının qoyulması münasibət tərəflərinin iradəvi aktı nəticəsində baş verir. Ancaq heç də bütün

münasibətlərinin yaranması mərhələsində tərəflərin iradəsi prosesi təzahür etmir. İradə hüquq münasibətlərinin həyata keçirilməsi və icrası mərhələsində ifadə olunur.

Hüquq münasibətləri konkret şəxslər arasında mövcud olan qarşılıqlı münasibətlərdir. İstənilən hüquq münasibəti iki subyekt arasında yaranır. Demək olar ki, hüquq münasibətinin subyektlərini həmişə konkret olaraq müəyyən etmək mümkündür. Hüquq və vəzifələr hüquq münasibətlərinin subyektlərini qarşılıqlı surətdə bir-biri ilə bağlayır və əlaqələndirir.

Hüquq münasibətləri həyata keçirilərkən dövlətin məcburetə qüvvəsi ilə təmin olunur. Bu onun ən əsas xüsusiyyətlərindən biridir. İctimai münasibətlərin digər növləri hüquq münasibətinə xas olan bu xüsusiyyətə malik deyillər. Ancaq bütün hüquq münasibətləri dövlət məcburetməsi ilə təmin olunmur. Məsələn, hüquq pozuntularından əmələ gələn münasibətləri dövlət mühafizə etmir.

Beləliklə, göstərilən hüquq münasibətlərinin xüsusiyyətləri hüquq münasibətlərini digər münasibətlərdən fərqləndirməyə imkan verir.

Açıqladığımız kimi hüquq münasibətlərinin yaranması üçün müəyyən şərtlər lazımdır. Bu şərtlər olmadan hüquq münasibətləri yarana bilməz. Bu şərtlər hüquq normaları, hüquqi faktlar və hüquq subyektivliyidir. Hüquq subyektivliyi dedikdə tərəflərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti başa düşülür. Yalnız bu üç şərt olduqda hüquq münasibətləri yaranır və fəaliyyət göstərir. Göstərdiyimiz əlamətlər nəticəsində hüquq münasibətlərinin ictimai münasibətlərin xüsusi növü olduğu müəyyənləşdirilir.

Sual 3. Hüquq münasibətlərinin tərkibi.

Bütün mürəkkəb ictimai hadisələrdə olduğu kimi, hüquq münasibətlərinin də müəyyən tərkibi, quruluşu və tərkib hissələri vardır ki, onların ünsürləri hüquq münasibətlərinin ümumi anlayışını əmələ gətirir. Hüquq münasibətlərinin tərkib ünsürlərinə hüququn subyektləri, onların subyektiv hüquq və vəzifələri, habelə hüquq münasibətlərinin subyektləri daxildir.

İctimai münasibətlərin bir forması olmaqla hüquq münasibətləri iştirakçıları olmadan təsəvvür edilə bilməz, çünki hüquq münasibətləri şeylər arasında deyil, hüquq və vəzifələrin daşıyıcısı olan subyektlər arasında əmələ gəlir.

Hüquq münasibətlərinin subyektləri (tərəfləri) - qarşılıqlı hüquqlara və vəzifələrə malik hüquq münasibətinin iştirakçılarıdır.

Əksər vaxt tərəflər iki olur: alqı-satqıda satıcı və alıcı, istintaqda müstəntiq və şahid və s. Lakin çoxtərəfli münasibətlər də mövcuddur. Məsələn; hər bir vətəndaş özünün konstitusion hüquqlarına görə bütün yerdə qalan subyektlərlə, o cümlədən dövlətlə hüquq münasibətində olur.

Öz tərkibinə görə hüquq münasibətlərinin subyektləri fərdi və kollektiv növlərə bölünə bilirlər. Fərdi subyektlərə dövlətin vətəndaşları, xarici vətəndaşlar, vətəndaşlığı olmayan şəxslər və ikili vətəndaşlığa malik şəxslər aid edilir. Kollektiv subyektlər sırasında dövlət-ərazi quruluşları (dövlətlər, federasiya subyektləri, rayonlar və digər ərazi vahidləri, seçki dairələri), onların əhalisi, habelə təşkilatları (dövlət orqanları, ictimai birliklər, müəssisələr, kommersiya strukturları və s.) qeyd etmək olar.

Bu və ya digər subyektin hüquq münasibətinin iştirakçısı olması onun hüquqsubyektliliyi, yəni hüququn subyekti olmaq imkanı ilə müəyyənləşir. Hüquqsubyektliliy müəyyən şəxsin özəl xüsusiyyətidir, siyasi-hüquqi vəziyyətidir və özündə üç elementi birləşdirir.

1) hüquq qabiliyyəti — subyektiv hüquqlara və hüquqi vəzifələrə malik olmaq qabiliyyəti;

2) fəaliyyət qabiliyyəti — öz fəaliyyəti ilə hüquq və vəzifələri əldə etmək, həyata keçirmək qabiliyyəti;

3) delik qabiliyyəti — öz hərəkətlərinə görə hüquqi məsuliyyət daşıma qabiliyyəti.

Ümumilikdə, hüquq münasibətlərinin subyektlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. fiziki şəxslər;
2. hüquqi şəxslər;
3. dövlət;

Hüquq münasibətlərinin iştirakçıları kimi hüququn subyektləri hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Hüquq qabiliyyətinə və fəaliyyət qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Hüquq qabiliyyəti dedikdə şəxsin dövlət tərəfindən müəyyən edilən hüquq və vəzifələrə malik olma qabiliyyəti başa düşülür. Fəaliyyət qabiliyyəti isə şəxsin öz hərəkətləri ilə hüquqları həyata keçirmək və vəzifələr daşımaq qabiliyyətinə malik olması deməkdir. Subyektin hüquq qabiliyyəti ilə fəaliyyət qabiliyyəti birlikdə hüquq subyektliyini əmələ gətirir.

Hüququn bəzi sahələrinin normaları üzrə vətəndaşların hüquq və qabiliyyət fəaliyyət qabiliyyəti eyni zamanda meydana gəlir. Məsələn, əmək hüquq münasibətləri sahəsində şəxsin əmək hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onun 16 yaşa çatması ilə başlayır. cinayət hüququ sahəsində cinayət məsuliyyəti 16 yaşdan, müstəsna hallarda isə 14 yaşdan, müstəsna hallarda isə 14 yaşdan başlayaraq meydana gəlir. seçki hüququ sahəsində həm hüquq, həm də fəaliyyət qabiliyyəti şəxsin həddi-buluğa, yəni 18 yaşa çatması ilə başlayır. (Burada passiv seçki hüququ istisnalıq təşkil edir).

Mülki hüquq normaları üzrə vətəndaşların hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti müxtəlif vaxtlarda başlayır.

Vətəndaşın hüquq qabiliyyətliliyi doğum anından (məsələn, mülkiyyət hüququna malik olma), fəaliyyət qabiliyyəti daha sonralar – 14 yaşından məhdud və 18 yaşında tamam yaranır.

Vətəndaşın hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti yalnız qanunla müəyyən olunmuş tərzdə – məhkəmə qaydasında məhdudlaşdırıla bilər.

Məs; yetkinlik yaşına çatmış insan narkotik vasitələrə, alkoqolizmə qurşanıb və onun bu hərəkəti ailənin vəziyyətini ağırlaşdırır. Məhkəməyə müraciət olunur və məhkəmə işə baxdıqdan sonra qərar çıxararaq və şəxsin fəaliyyət qabiliyyətini məhdudlaşdırır. Əgər şəxsin narkotik maddələrdən istifadəsi ailənin vəziyyətini ağırlaşdırmırsa, onun fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmır. Fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılan şəxsin əmlak münasibətləri məhdudlaşdırılır. Onun üzərində hami təyin olunur. Bu zaman hami onun yoldaşı, oğlu (əgər tam fəaliyyət qabiliyyəti varsa) ola bilər. Fəaliyyət qabiliyyəti yenidən bərpa oluna bilər. Əgər şəxs narkotik maddələrdən istifadəni tərgitərsə, yenidən məhkəməyə iddia ilə müraciət olunur. Əgər ona təyin olunmuş hami bu bərpadan imtina edərsə, həmin şəxs başqasına iddia qaldırmaq üçün müraciət edə bilər.

Fəaliyyət qabiliyyəti ruhi xəstəliklə əlaqədar xitam oluna bilər. Əgər şəxs, sonra sağalarsa, fəaliyyət qabiliyyəti bərpa olunur.

Fərdi subyektlərin hüquqsubyektliliyi (hüquq qabiliyyəti, fəaliyyət qabiliyyəti, delikt qabiliyyəti) aşağıdakı şərtlərdən asılıdır:

- yaş;
- vətəndaşlıq;
- ruhi sağlamlıq durumu;
- cins;
- digər şərtlər;

Kollektiv subyektlərin hüquqsubyektliliyi onların qanunla (digər normativ aktlarla) müəyyən edilmiş səlahiyyətlərinin həcmi və məzmunundan asılıdır.

Bütün təşkilatların hüquq və fəaliyyət qabiliyyəti onların nizamnaməsi və ya əsasnaməsinin təsdiq edilməsi ilə bir vaxtda əmələ gəlir. Hüququn subyekt kimi təşkilatların xarakterik xüsusiyyəti onlarda xüsusi hüquq qabiliyyətinin olmasıdır. Bu, o deməkdir ki, hər bir təşkilat onun nizamnaməsi və ya əsasnaməsi ilə müəyyən edilən və məhz ona məxsus olan hüquq qabiliyyətinə malikdir. Təşkilatlar fəaliyyət qabiliyyətini öz orqanları (müdir, ümumi yığıncaq, idarə heyəti) və yaxud nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət də hüququn subyekti kimi çıxış edir. Dövlət təkcə beynəlxalq hüquqda yox, həm də milli hüquqda hüquq subyekti olur. Məlumdur ki, milli hüquq sahələrə bölünür. Dövlət bu sahələrdən eləsi var ki, onun subyekti ola bilməz. Məs; nikah. Amma cinayət hüququ, inzibati hüquq, Konstitusiyaya hüququnun subyekti ola bilər.

Xalq həm milli hüquqda, həm də beynəlxalq hüquqda subyekt ola bilər.

Məsələn, milli hüquqda — referendum, beynəlxalq hüquqda — öz müqəddəratını həll etmək.

Milli hüquqda xalq yalnız Konstitusiyaya hüququnda subyekt ola bilər. Digər hüquq sahələrində (ailə, mülki hüquq və s.) subyekt ola bilməz.

Hüquq münasibətlərinin məzmunu dedikdə, bu münasibətlərin iştirakçılarının subyektiv hüquqlarını və hüquqi vəzifələrini başa düşmək lazımdır.

Hər hansı hüquq münasibəti iki tərəfdən ibarətdir. Konkret hüquq münasibətlərində bu tərəflərin hər birində bir neçə subyekt çıxış edə bilər. Hər tərəfin subyektləri arasındakı münasibətlər subyektiv hüquqlar və hüquqi vəzifələr vasitəsilə həyata keçirilir. Elə hüquq münasibətləri vardır ki, orada tərəflərdən biri yalnız hüquqlar həyata keçirir, digəri yalnız vəzifələr daşıyır. Məsələn, borc müqaviləsi əsasında əmələ gələn hüquq münasibətlərində borc verən müəyyən səlahiyyətə malikdir, borc alan isə hüquqi vəzifə daşıyır. Lakin əksər hüquq münasibətlərində tərəflərin hər ikisi hüquqlara və vəzifələrə malik olurlar. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi əsasında əmələ gələn hüquq münasibətləri.

Subyektiv hüquqlar və hüquqi vəzifələr dedikdə nəyi başa düşmək lazımdır?

Məlum olduğu kimi hüquq dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılan və ya müəyyən edilən davranış qaydaları sistemidir. Bu mənada hüquq obyektiv hüquq kimi çıxış edir. Subyektiv hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsi üçün obyektiv hüququn olması zəruridir. Subyektiv hüquq və vəzifələr ayrıca fərd, konkret şəxs tərəfindən həyata keçirilən hüquq və vəzifələrdir. Subyektiv hüquqlara malik olan şəxs müəyyən hərəkəti etmək imkanına malik olur. Məsələn, o, şəxsi mülkiyyət hüququ əsasında özünəməxsus olan əmlakdan istifadə edə, bu əmlak üzərində sərəncam verə bilər, həmçinin başqa şəxsdən müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyi və ya bu hərəkətləri etməkdən çəkinməyi tələb edə bilər (məsələn, borcun ödənilməsini, hər hansı

öhdəliyin yerinə yetirilməsini tələb etmə). “İmkan” kateqoriyası subyektiv hüququn müəyyən edilməsində əsas əlamətlərdən biri olmaqla onu hüquqi vəzifədən fərqləndirir. Bu mənada subyektiv hüquq şəxsin mümkün ola bilən davranışından dövlət tərəfindən müəyyən edilən və təmin olunan ölçüsü olub, müəyyən hərəkətləri etməkdən və digər şəxsdən müəyyən hərəkətləri yerinə yetirməyi, yaxud onları etməkdən çəkinməyə tələb etməkdən ibarətdir.

Hüquqi vəzifələrin anlayışı “lazımı davranış” kateqoriyası ilə əlaqədardır. Bu kateqoriya hüquqi vəzifələr anlayışının əsas ünsürünü təşkil edir. Beləliklə, hüquqi vəzifələr dövlət tərəfindən müəyyən edilən lazımı davranış ölçüsü olub, müəyyən hərəkətləri etmək və ya onları etməkdən çəkinməkdən ibarətdir.

Hüquq münasibətlərində subyektiv hüquqlar və hüquqi vəzifələri xarakterizə edən belə bir xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır ki, konkret hüquq münasibətlərində subyektiv hüquqlar və hüquqi vəzifələr qarşılıqlı əlaqədə olur. Bu onda ifadə olunur ki, hüquq münasibətlərində subyektiv hüququn olması hüquqi vəzifələrin olmasını nəzərdə tutur.

Hüquq münasibətlərində bir şəxsin davranışı digər şəxsin tələblərinə uyğun olmalıdır, yəni hüquqi vəzifələr daşıyan şəxs məhz səlahiyyətli şəxsin ondan tələb etdiyi hərəkətləri yerinə yetirməyə borcludur. Bu mənada hüquq münasibətlərinin iştirakçıları bir-biri ilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə əlaqəlidirlər.

Hüquq münasibətləri obyektə ilə maddi, mənəvi və başqa sosial nemətlərdir ki, həmin münasibətlərin iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələri onların mühafizəsinə yaxud istifadəsinə yönəldilmişdir.

Hüququn subyektləri bu və ya digər hüquq münasibətlərinə müəyyən məqsədlə daxil olurlar. Məsələn, onlar əmlaka hüquq əldə etmək, istifadə və ya sərəncam hüququnu başqasına vermək, hər hansı hərəkətləri etmək və yaxud bunları etməkdən çəkinmək məqsədilə hüquq münasibətlərinə daxil olurlar. Deməli, hüquq münasibətləri subyektlərin qanun marağı ilə əlaqədardır. Hüquq münasibətlərində bu marağın məzmununu müxtəlif maddi, mənəvi və digər ictimai sərvətlər təşkil edir. Buradan o nəticə çıxır ki, maddi nemətlər (məsələn, alqı-satqı, bağışlama, saxlanc və s. müqavilələr üzrə hüquq münasibətlərinin obyektə şeylərdir), qeyri-maddi nemətlər

(məsələn, ad hüququ, müəlliflik hüququ, ixtira hüququ və s.) müəyyən hərəkəti etmək və ya hərəkətdən çəkinmək hüquq münasibətlərinin obyektinə ola bilər.

Ümumilikdə obyektlərin bölgüsü aşağıdakı şəkildə aparmaq olar:

Maddi nemətlər – pul, zinət əşyaları, digər əmlak və s. Bu cür obyektlər mülki hüquq münasibətləri üçün tipikdir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsinin obyektinə – pul və satılan əmlakdır; istiqrazda – mənşə əlamətləri ilə müəyyənləşdirən pul və əşya; saxlamada saxlanca verilmiş əmlak və s. və i.a. Maddi nemətlər digər hüquq sahələrinin də, məsələn, cinayət-hüquqi müdafiənin obyektlərinə ola bilərlər.

Qeyri-maddi nemətlər – həyat, sağlamlıq, insanın şərəf və ləyaqəti, onun azadlığı və təhlükəsizliyi, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, fəxri adlar və s. Qeyri-maddi nemətlər mühafizəedici cinayət-hüquqi münasibətlərin obyektləridir, onlar prosessual, əmək və digər bəzi hüquq münasibətləri xarakterikdir.

Mədəni dəyərlər və insan əməyinin digər qeyri-maddi nəticələri – incəsənət və ədəbiyyat əsərləri, ixtiralar, elmi kəşflər, müxtəlif növ xidmətlər, yəni insanların mənəvi yaradıcılığının nəticələri, sosial və məişət xidmətləri. Bunlar həm mülki-hüquqi, əmək və digər hüquq münasibətlərinin, həm də cinayət-hüquqi müdafiənin obyektləridir.

Sənədlər – pasportlar, diplomlar, vəsiqələr, istintaq fəaliyyətlərinin protokolları, inzibati protokollar və s. Bu obyektlər inzibati və prosessual münasibətlər üçün daha tipikdir.

Hüquq münasibətlərinin obyektləri arasında insanların hərəkətləri, davranışı xüsusi yer tutur. Onlar “sərbəst”, digər obyektlərlə bağlı olmaya bilər. Bu cür obyektlər, məsələn, prosessual və mülki-hüquqi münasibətlərdə-şəxsin səlahiyyətli orqanın çağırışı ilə gəlməsi, şahid qismində ifadə verməsi, sərnişinlərin daşınması və s.

Sual 4. Hüquqi faktlar hüquq münasibətlərinin əsası kimi.

Hüquq münasibətləri daim inkişafdadır. Onlar maddi münasibətlərin əsasında meydana gəlir, dəyişilir və xitam olunur. Hüquq münasibətlərinin bu vəziyyətinin ilkin şərtini məhz hüquq normalarında, daha doğrusu, hüquq normasının hipotезasında nəzərdə tutulan həyati hallar təşkil edir. Hüquq normasında nəzərdə tutulan və hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitam olunmasının əsasını təşkil edən həyati hallar hüquqi faktlar adlandırılır.

Hüquqi faktlar baş verən hüquqi nəticələrdən və adamların iradəsi ilə onların əlaqəsindən asılı olaraq təsnifləşdirilir. Hüquqi nəticələrin xarakterinə görə hüquqi faktlar belə təsnif olunur: hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olan hüquqi faktlar; hüquq münasibətlərinin dəyişdirilməsinə səbəb olan hüquqi faktlar, hüquq münasibətlərinin xitam edilməsinə səbəb olan hüquqi faktlar.

Beləliklə, nəticəsindən asılı olaraq hüquqi faktlar hüquq yaradıcı, hüquq dəyişdirici və hüquq xitamedicilərə bölünə bilirlər.

Məsələn, borc müqaviləsinə görə borc pulun verildiyi an pulu almış şəxsdə (borc götürəndə) borcu qaytarmaq öhdəliyi, borc verəndə isə ondan pulu qaytarmanı tələb etmək, yəni hüquq münasibəti yaranır. Borcun hissəli (sonuncunun razılığı ilə) qaytarılması müvafiq olaraq hüquq münasibətini (tərəfin hüquq və vəzifələrinin həcmi) dəyişdirir. Borc götürənin öldüyü an isə onun subyekt tərkibi dəyişir: hüquq münasibətinin tərəfi onun varisi olur. Borcun tam ödənilməsi ilə hüquq münasibətinin varlığına son qoyur.

Adamların iradə ifadəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq hüquq faktlarının iki növü fərqləndirilir:

- 1) hadisə;
- 2) hərəkət.

İradə ilə əlaqəsi olmayan hüquqi faktlar hadisə adlandırılır. Məsələn, insanın doğulması, ölməsi, bədbəxt hadisə və s. İnsanın anadan olması valideynlərin uşağı saxlamaq və tərbiyə etmək vəzifəsini meydana gətirir; daşqın baş verməsi hər hansı bir təşkilatın dövlət qarşısındakı öhdəliklərini yerinə yetirməsi üzrə hüquq münasibətlərinin dəyişdirilməsi üçün və ya vətəndaşlar arasındakı hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, yaxud xitam olunması üçün əsas ola bilər; insanın

ölməsi bir hüquqi fakt kimi vərəsələr arasında hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur və i.a.

Hərəkətlər insanların iradə ifadəsi ilə əlaqədar olaraq əmələ gələn hüquqi faktlardır. Hərəkətlər qanunun göstərişinə uyğun olduqda hüquqa uyğun, qanunazidd olduqda, onu pozduqda isə qeyri-qanuni olur. Qanunun pozulmasına yönələn hərəkətlər hüquq pozuntusu adlandırılır.

Ümumiyyətlə, hərəkət — davranışın iradəli aktları, insanların əməlləridir. Özünün gündəlik praktikasında insanlar saysız-hesabsız davranış aktlarına yol verirlər, lakin yalnız bu aktların hansısa hissəsini qanun hüquqi nəticələr ilə əlaqələndirir. Yalnız həmin davranış aktları hüquqi mənada hərəkət, yəni hüquqi hərəkətlər sayılacaqdır.

Bu cür hərəkətlər hüquqa uyğun, yəni hüquqi göstərişlərə müvafiq, onları pozmayan və qeyri-hüquqi, yəni hüququn tələbinə müvafiq olmayan, onları pozan ola bilərlər.

Hüquqa uyğun hərəkətlər öz növbəsində hüquqi aktlara və hüquqi əməllərə bölünürlər.

Hüquqi aktlar — o hərəkətlərdir ki, konkret hüquqi nəticənin (mülki-hüquqi əqdin, yaxud əmək müqaviləsinin bağlanması, nikaha girmə və s.) əldə olunması üçün törədilir. Hüquqi əməllər — o hüquqa uyğun hərəkətdir ki, hüquqi məqsədlər güdmür, lakin obyektiv şəkildə iradədən və subyektin məqsədlərdən asılı olmayaraq, hüquqi nəticələr doğururlar. Məsələn, ədəbi əsərin yaradılması, yaxud ixtira nəticəsində yazıçının, şairin, alimin müəlliflik hüquqları yaranır.

Hüquqi nəticələr hüquqazidd hərəkətlərin nəticəsi də ola bilərlər. Məsələn, cinayətin törədilməsi çoxsaylı hüquqi nəticələr yaradır. O cümlədən istintaq orqanlarının cinayətin izini axtarmaq və aşkarlamaq vəzifəsini; zərərçəkmişin və digər şəxslərin hüquq-mühafizə orqanlarına ərizə ilə müraciət (məlumat) hüququnu və s.

Hüquqazidd hərəkətlər hüquqpozmalara (cinayətlər və xətalər) və obyektiv hüquqazidd əməllərə bölünürlər. Onlar arasında fərq bundadır ki, hüquqpozma digər hüquq münasibətlərlə birgə hüquqi məsuliyyət münasibəti (cinayət, inzibati və digər)

doğurur, obyektiv hüquqazidd əməllər isə hüquqi məsuliyyət doğurmur. Məsələn, əgər azyaşlı uşaq bağ evini yandırmışdırsa, o, cinayət məsuliyyəti daşıya bilməz və belə hüquq münasibətləri əmələ gəlmir, lakin onun əməlləri mülki-hüquqi münasibətlər doğurur — zərərçəkənlərdə onlara dəymiş zərərin ödənilməsini tələb etmək hüququ yaranır.

Hüquqi hadisələr, yəni qanunun əlaqələndirdiyi müəyyən hüquqi nəticələr əksər etibarilə insan davranışı ilə bağlı olmayan təbii təzahürləri təmsil edirlər: zəlzələlər, su daşqınları və digər təbii fəlakətlər, müəyyən müddətin bitməsi, qanunun nəzərdə tutduğu yaş həddinin yetişməsi, təbii ölüm və s. Bu cür hadisələr mütləq adlanırlar.

Lakin hüquqi hadisələr nisbi, yəni yaranan hüquq münasibətinin iştirakçıları olmayan insanların əməlləri və hərəkətləri də ola bilər. Məsələn, insanın ölümü, yaxud onun əmlakının məhv edilməsi kimi hadisələrin tək-cə təbii fəlakətlərin təsir nəticəsi deyil, həm də insan davranışının aktları (qəti, qəsdən yanğın törətmə) olması da mümkündür. Əgər hüquqi məsuliyyət doğuran münasibətlər məhz cinayətkar əməllərlə, yəni təqsirkar şəxslərin iradəli hərəkətləri ilə (yaxud hərəkətsizliklə) yaranırsa, sığorta müqaviləsi üzrə isə hallar hərəkətin yox, onların nəticələrinin (ölüm, əmlakın itirilməsi), baş verməsindən yaranır.

NƏTİCƏ

Qeyd etdiyimiz suallardan göründüyü kimi, hüquq münasibətləri geniş məfhumdur. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri açıqlandı və fərqli əlamətləri şərh edildi. Hüquq münasibətlərini və onun əsas xüsusiyyətlərini açıqlayarkən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hüquq münasibətinin yaranması üçün müəyyən mənafe olmalıdır. İnsanlar hüquq münasibətlərinə tələbatlarını ödəmək üçün, yəni öz mənafeləri üçün daxil olurlar. Hüquq sisteminin müxtəlif sahələri (mülki cinayət, inzibati, konstitusiya və s.) hər biri özünəməxsus hüquq münasibəti ilə tənzimlənir. Bu hüquq sahələrini hüquq münasibəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Əgər hüquq münasibətləri və onları tənzimləyən normalar olmasaydı, onda hüquq sisteminin müxtəlif sahələri arasında qarışıqlıq yaranardı. Hüquq münasibətlərinin əsas əhəmiyyəti ondadır ki, şəxsin hansı hüquq sahəsində işi varsa o, konkret olaraq həmin hüquq sahəsinə daxil olur. Bu da həm dövlət orqanlarının, həm də vətəndaşların işini asanlaşdırır.

Açıqladığımız kimi, hüquq münasibətlərinə hüquqiliyi onun hüquq normaları ilə tənzimlənməsi verir. Ümumiyyətlə hüquq münasibətləri hüquqdan ayrı şəkildə mövcud ola bilməz. Hüquq münasibətləri tək-cə hüququn yox, hüquqla tənzim etmənin nəticəsidir.